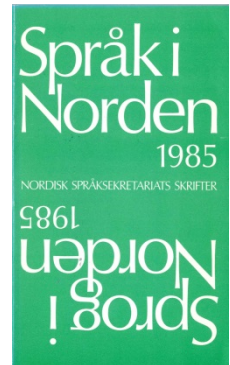

Sprog i Norden

Titel: Orddannelse på hjemlig grund
Forfatter: Erik Hansen
Kilde: Sprog i Norden, 1985, s. 65-70
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Orddannelse på hjemlig grund

Af Erik Hansen

Ordet *orddannelse* har flere betydninger. For det første betegner det ords morfologiske struktur; sådan bruges termen i de fleste grammatikker og andre sprogbeskrivelser, og "orddannelse" omfatter især sammensætning og afledning. For det andet kan *orddannelse* betegne den proces hvorved nye ord opstår. I det følgende tages termen *orddannelse* i denne sidste betydning. Orddannelse foregår konstant. Det er en fundamental egenskab ved sproget at det løbende kan udvide sit leksikon, og evnen til at danne og forstå nye ord indgår i sprogbrugernes kompetens.

Pia Riber Petersens og Jørgen Eriksens bog "Nye Ord i Dansk 1955-75", der registrerer ordtilvæksten i en 20-års periode, indeholder ca. 4.500 af de centrale nyord fra perioden, men medtager ikke de meget specielle faggloser.

Af disse nyord er ikke ét skabt af Dansk Sprognævn. Orddannelsen i dansk foregår, formentlig som regel ret ureflekteret, på de steder hvor behovet for nye ord opstår: på avisredaktioner, i Folketinget, blandt medarbejderne i radio og fjernsyn og blandt fagfolk af alle slags. Dansk Sprognævns rolle er først og fremmest at registrere de nye ord når de er dannet og dukker op på tryk. Danmark har således ingen bevidst sprogpolitik mht. orddannelse.

Nye ord af gamle dele

Det altovervejende normale i dansk er at nye ord dannes af materiale (ord og morfemer) som eksisterer i sproget i forvejen. Det er det der sker ved almindelig sammensætning og afledning.

Orddannelse er således beslægtet med syntaks: et begrænset antal elementer med fastlagt betydning kombineres efter kendte regler til et i princippet uendeligt antal hhv. ord og sætninger med

et uendeligt antal komplekse betydninger.

En af de vigtige forskelle mellem orddannelse og syntaks er at idiomatisering (fraseologisering) i syntaksen langt fra er så hyppig som leksikalisering er i orddannelsen. Ved leksikalisering kan man forstå det forhold at et ord ikke får den betydning som kan afledes af enkeltelementernes og selve orddannelsestypens betydning. Der kan være tale om betydninger som intet har med enkeltelementernes betydning at gøre: *tegnebog*, *æbleskive*; eller der kan være tale om en betydning der ekstensionalt er indskrænket i forhold til den "teoretiske" betydning. Ordet *spillehus* i dansk skulle teoretisk kunne betyde 'et hus hvor der spilles' – altså fx et teater, en koncertsal eller et kasino; men ordet har kun den sidste betydning.

En orddannelsesmetode der så at sige aldrig bruges i dansk, og som vistnok i det hele taget er fremmed for de fleste sprog, er den rene konstruktion af ord og morfemer. Men direkte lån fra andre sprog minder om konstruktionsmetoden for så vidt som der dannes ord af elementer der ikke eksisterer i sproget i forvejen. En sprogbruger der ikke kender ordene fra det långivende sprog, må have dem defineret, på samme måde som hvis det havde været konstruerede ord eller morfemer: *logo*, *tvæk*, *ragger*, *hems*, *entre-côte*.

Ved orddannelse på hjemlig grund må man forstå orddannelse som kun benytter eksisterende sproglige elementer. Men dette kan tolkes på forskellige måder. Man kan mene at kun elementer der altid har eksisteret i sproget må indgå i orddannelse på hjemlig grund; en anden holdning vil være at acceptere elementer som nok er indlånte, men som er gamle i sproget og strukturelt tilpasset; og man kan endelig som orddannelse på hjemlig grund acceptere orddannelse med elementer der findes i sproget, uanset deres oprindelse og strukturelle tilpasning.

Fra hjemligt til fremmed

Det vil sige at man kan arbejde med en glidende overgang fra den utvivlsomme orddannelse på hjemlig grund til orddannelse hvis materiale er groet på fremmed territorium. Nedenstående oversigt, hvis eksempler alle er hentet fra "Nye ord i dansk", skal vise dette; men der er mulighed for at inddele yderligere og operere med langt finere nuancer.

- (1) *Dannelser med hjemlige elementer*
 - a. Ord hvis dele består af arveelementer:
 - ejerbolig, tværfaglighed, børnehus, virksomhedsnævn, forhåndslån, kropsnær, tørstege, nøgenbade, tingsliggøre.
 - b. Ord hvori der indgår indlånte, men tilpassede elementer ("låneord"):
 - børnemagt, rotteræs, fritidsområde, værkstedssamtale, nøgleklar, langtidspanlægge, genbruge, punktstrejke
- (2) *Hybride dannelser*
 - a. Ord som indeholder et fremmedelement ("fremmedord") der er kendt i sproget i forvejen:
 - bomiljø, protestsang, laserstråle, perspektivløs, helårsisole-ret, eftertackle, bortcensurere.
 - b. Ord som indeholder et nyt fremmedelement:
 - hårspray, speedbåd, tørretumbler, intercitytog, singleulykke, salgsminded, circuittræne
- (3) *Dannelser med fremmede elementer*
 - a.1. Begge elementer er kendte i forvejen:
 - miljøkontrol, debatteater, returemballage, kulturfascistisk, socialimperialistisk.
 - a.2. Et af elementerne er kendt i forvejen:
 - stereodeck, kvadrofoni, dragshow, spotmarked, shoppingcenter, kredibilitet, sofistikeret.
 - b.1. Ingen kendte elementer, komplekse:
 - overheadprojector, paperback, offshore, understatement, steakhouse, hardware, display, taxfree.
 - b.2. Ingen kendte elementer, simplekse:
 - check, respons, fil, live, camp, corny, flippe, shake, lease, junta, sputnik, karate, cappucino.

Man kan nu vælge den konsekvent puristiske holdning og hævde at kun (1) bør betegnes som orddannelse på hjemlig grund. Man kan også vælge at sige at det afgørende er om ordene dannes af elementer der faktisk findes i sproget på det nye ords dannelses-tidspunkt: *appelsin*, *cykel* og *station* betragtes altså som danske ord. I så fald bliver både (1), (2) og (3)a.1. at regne for ord der er opstået ved dannelse på hjemlig grund, og gruppen (3)a.2. er det i al fald delvis.

I "Nye ord i dansk" er det, takket være de afsluttende registre,

muligt at tælle op hvor mange ord der helt eller delvis er dannet af elementer der ikke fandtes i sproget i forvejen (dvs. grupperne 2.b, 3.a.2, 3.b.1-2). Der er ca. 450, og da ordbogen indeholder omkring 4.500 ord, vil det sige at i perioden 1955-75 er ca. 90 % af de danske nyord blevet dannet på hjemlig grund, som afledninger, sammensætninger eller som oversættelseslån.

De enkelte långivende sprog

Hovedparten af de ord der i moderne dansk dannes på fremmed grund, stammer fra engelsk. Ved overføring af ord fra andre sprog er oversættelse hovedreglen.

Norsk og svensk: Ord fra norsk og svensk bliver i reglen overført til dansk ved minimale ændringer i udtale, ortografi og bøjning, således at ordene kommer i overensstemmelse med dansk sprogstruktur. Eksempler fra norsk er *restskat, trækprocent, skatetræk, markedsføring*; fra svensk: *akademisering, finkultur, arbejdsformidler, letmælk, tilvalg*. Overførsel af ordstammer der ikke findes i dansk, er meget sjælden. Fra norsk: *hems, soling*; fra svensk: *kendis, ragger, snapreprise*.

Tysk: Oversættelseslån er altdominerende: *krybespor, kontorlandskab, udviklingsland, gæstearbejder*; latinske ord i tysk overføres som tilsvarende latinske ord i dansk: *aleatorisk, parkometer*. Direkte overførsel er så sjælden at ordene har karakter af citatord: *berufsverbot, verfremdung*.

Fransk: Franske ord synes ret ubesværet at kunne overføres når de i kraft af deres endelse kan henføres til traditionelle morfologiske typer i dansk: *absurdisme, egalitær, mondovision, lektør*. I de fleste andre tilfælde er der tale om oversættelseslån: *blå time* (l'heure bleue), *slusepris* (prix d'écluse), *cafétéater* (caféthéâtre). Det bemærkes i øvrigt at alle franske forbindelser af flere ord, fx sammensætninger eller substantiv + adjektiv eller genitiv, er indgået i dansk som oversættelseslån, jf. nedenfor om engelsk. Egentlige direkte lån fra fransk er få og findes især inden for området mad og mode: *charolais, culotte, boutique*. Denne sidste type søger sprogbrugerne at overføre med korrekt fransk udtale;

typen *egalitær, mondovision, lektør* tillempe til dansk udtale, fx med stød og uden nasalerede vokaler.

Engelsk: Fra engelsk overføres, i modsætning til de andre sprog, en stor mængde ord direkte, også uden at der tilstræbes tillempe-ning af stavning, udtale og (for substantivers og adjektivvers vedkommende) bøjning. Mere end halvdelen af ordene fra engelsk er dog oversættelseslån. Til gengæld er mængden af de engelske ord så stor at de direkte lån i høj grad mærkes.

Det er formentlig umuligt at finde frem til én regel eller tendens der afgør om et engelsk ord overføres direkte eller om det overføres som oversættelseslån, altså på hjemlig grund. Hvis man imidlertid ser på listen med de direkte lån i "Nye Ord i Dansk" (p. 605-7), bemærker man at der er påfaldende mange korte ord, for eksempel er sammensætninger relativt sjældne; det er fordi de som hovedregel er oversat og derfor står på listen over oversættelseslån (p. 608-10). Af ca. 315 engelske simpleksord (dvs. ord der for en synkron betragtning ikke er sammensætninger) er 18 % oversat til hjemlige dannelser, fx *afskrækkelsesvåben* (deterrent), *lagtidsleje* (lease), *-indstillet* (-minded, fx *salgsindstillet* fra *salesminded*), *tilgang* (approach; *tilgang* er først registreret efter 1975; i øvrigt bruges *lease*, *-minded* og *approach* også i de uoversatte former). Af ca. 390 komplekse engelske ord (sammensætninger) er 72 % oversat, fx *nedtælling* (count down), *tebrev* (tea bag), *ikke-voldelig* (non-violent), *frysetørre* (freeze dry).

Man må kunne tænke sig i al fald to forklaringer på denne tydelige tendens. For det første er de sammensatte engelske ord på grund af deres længde og kompleksitet ret uhåndterlige i dansk: *one-way communication*, *credibility gap*, *nonproliferation treaty* osv. For det andet er det i reglen let at oversætte sammensætninger til dansk led for led: *envejskommunikation*, *troværdighedskløft*, *ikkespredningsaftale* osv. At oversætte et simpleksord er gennemgående langt mere besværligt, og de forbliver tit uoversatte: *camp*, *lobby*, *rock*, *squash* osv.

Der synes gennem dansk sproghistorie at være en klar tendens til at det er ordene fra det dominerende blandt de långivende sprog der kan overføres direkte som fremmede elementer. Fra middelalderen var det således tyske ord der blev overført uden

oversættelse; i det 17. og 18. århundrede overførtes store mængder af franske ord på samme måde, og i dette århundrede er det altså engelsk der bidrager med betydelige mængder af uoversatte ord.

Filologi og praksis

Det er som nævnt sjældent at Dansk Sprognævn har lejlighed til at foreslå nye ord eller vurdere konkurrerende nyord. Men når der rådgives mht. orddannelse er det et væsentligt argument for anbefaling at et ord består af dele som kendes i dansk i forvejen. Dansk Sprognævn har således i tidens løb – i øvrigt uden stor succes – foreslået eller anbefalet ord som *bredlærred* (wide screen), *bæreplansbåd* (hydrofoillbåd), *sprængtegning* (exploded view), *naturvogter* (ranger), *havanlæg* (offshoreanlæg).

Som det er fremgået sker orddannelsen i dansk overvejende på hjemlig grund, men absolut ikke efter puristiske retningslinjer. Og lige så vel som man i andre nordiske lande kan fremhæve det demokratiske som et argument for puristisk nydannelse, således kan man i Danmark karakterisere den traditionelle danske orddannelse som den der gennemgående giver de lettest forståelige ord.

Danmark har ingen tradition for nydannelser af typen *kuldvarp* ('revolutionær', Per Sprogild), *adbyrd* ('gestus', H. C. Ørsted, Mogens Nissen), *huskud* ('indfald', gl.dansk, Hans Dahl), hvor oprindeligt danske, men obsolete elementer bruges i orddannelsen.

I sådanne konstruktioner er det kun fra et rent filologisk synspunkt der er tale om hjemlige elementer. For sprogbrugeren er de fremmede og vanskelige, mens nyord som *energipolitik*, *parkeringskontrollør* og *magtpyramide* føles som gennemskuelige og håndterlige ord.

Kilder

Hans Dahl: Dansk hjælpeordbog til fredning af det hjemlige og uddrivelse af det unyttige fremmede i vort modersmål. Kbhvn. 1875.

Mogens Nissen: Gør sproget frit. (Vort nordiske modersmål IV). Kbhvn. 1948.

Per Sprogild (dvs. Ernst Møller): Dansk Sprogavl. Kbhvn. 1901.

Pia Riber Petersen: Nye Ord i Dansk 1955–75. Under medvirken af Jørgen Eriksen. Kbhvn. 1984.